

ЯНА НУТҚНИНГ МИНИМАЛ БИРЛИГИ ҲАҚИДА ЁКИ ГАП ВА ЖУМЛА МАСАЛАСИ ХУСУСИДА

*Хайруллаев Хушид,
СамДЧТИ доценти*

Таянч сўзлар: сатҳ, тил бирлиги, нутқ бирлиги, иерархик муносабат, тил, нутқ, парадигматик муносабат, синтагматик муносабат.

Ф.де Соссюр томонидан илмий асослаб берилган “Тил ва нутқ” дихотомияси лингвистик бирликларни - тил ва нутқ бирликларини классификация қилишда ниҳоятда муҳимдир. Мазкур назария бугунги кунда ҳам ана шундай аҳамият касб этмоқда. Лингвистик бирликларнинг парадигматик ва синтагматик муносабатлари билан бир қаторда иерархик муносабат ҳам айнан “Тил ва нутқ” дихотомияси қонуниятларига асосланган ҳолда тавсифланиши лозим. Зеро, ҳар қандай бирлик ўз лингвистик мақомига эга бўлишида мазкур назариянинг ўрни бекиёсдир. Қуйида ушбу назариянинг аҳамиятини гап ва унинг лингвистик мақомини белгилаш билан боғлиқ айрим масалалар ечими мисолида ёритишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, нутқ лингвистикаси ҳақида баҳслар кескин тус олган бугунги кунда нутқ бирликларига нималар киради, деган савол долзарб бўлиб қолмоқда. Мазкур савол жавобини гап тушунчасидан бошлашга тўғри келади, чунки у нутқнинг асосий бирлигидир. Бироқ гап аксарият ишларда тил бирлиги сифатида тавсифланади. Гапни В.Г.Гак тилнинг минимал коммуникатив бирлиги сифатида тавсифлайди [Гак В.Г. 1981:58].

В.И.Кодухов уни тилнинг синтактик сатҳи бирлиги деб кўрсатади [Кодухов В.И.1974:142]. В.А.Кочергина унинг модели, формуласига устуворлик қаратиб, тил бирлиги деб тавсифлайди [Кочергина В.А. 1979:178]. А.Нурмонов уни асосий синтактик бирлик тарзида тавсифлайди ва синтактик бирликларни эса тил бирликлари деб атайди [Маҳмудов Н., Нурмонов А.1995: 8-9].

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, тил системасида тайёр ҳолдаги гаплар йўқ. Чунки гап коммуникатив жараёнда шаклланади. Рус тилшунослигидаги Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматовлар ҳам гапни тафаккур ифодасини сўз орқали воқелантирувчи нутқ бирлиги деб таърифлаган эдилар [Синтаксис современного русского языка. 2008:68]. Мазкур мулоҳаза В.В.Виноградовнинг қуйидаги сўзларида янада аниқроқ ўз ифодасини топди: «Предложение—это грамматически оформленная по законам данного языка целостная единица речи» [Синтаксис современного русского языка. 2008: 68].

Америкалик тилшунос Л.Блумфилд ва француз тилшуноси Л.Теньер каби машҳур олимлар гапни «синтагматик муносабат занжири» деб атаганларида ҳақли эдилар [Синтаксис современного русского языка. 2008:69]. Бу ўринда гапнинг лингвистик мақоми янада асослироқ ўз ифодасини топганини кўрамыз.

Эмил Бенвенист тадқиқотларида эса бу нарсаянада аниқроқ кўзга ташланади: «Гап нутққа тегишлидир. Айнан ана шу тарзда унинг мақомини аниқлаш мумкин: гап нутқ бирлигидир»[Бенвенист Э. 1974:140]. Олим гап ҳақида мулоҳаза юритганида уни бир пайтнинг ўзида ҳам маъно англатувчи, ҳам хабар (референция) берувчи тўлақонли бирлик сифатида тавсифлайди, унинг муайян муҳитга (ситуацияга) муносабати ҳам муҳим аҳамиятга эгаллигини алоҳида эслатиб ўтади. Бундан ташқари, гап орқали воқеланаётган нутқда тилнинг реал қўлланиши амалга ошишини таъкидлайди. Э.Бенвенист таълимотида яна шу нарса характерлики, олим гапнинг тил белгиси эмаслигини ва у бир неча белгилар

мажмуаси орқали, ёхуд биргина белги воситасида ҳам ифодаланиши мумкинлигини тўғри кўрсатиб бера олган [Бенвенист Э. 1974: 139-140].

Бизнингча, бу жуда муҳимдир, чунки гап тил белгиларининг нутқий фаоллик олиши учун объект вазифасида келади. Шу сабабли уни биз нутқ бирлиги деб атамоқдамиз. Агар у тил белгиси бўлганида, мазкур бирлик мақомини ололмаган бўларди. Ана шулардан келиб чиқиб, В.Г.Гакнинг жумлани (высказывание) тил белгиси тарзида талқин этиши масала тавсифини бирмунча мураккаблаштиради, деб ўйлаймиз [Гак В.Г. 1973: 353-355].

Нутқ лингвистикаси тилшунослик фанининг мустақил соҳаларидан бири сифатида том маънода шаклланаётган ҳозирги пайтда гапнинг лингвистик мақомини белгилаб олиш ўта муҳим аҳамият касб этиши изоҳ талаб қилмайди, албатта. Чунки гап нутқ бирлиги тарзида нутқ лингвистикасининг марказий унсури сифатида фаолият кўрсатади.

Шуни ҳам айтиш керакки, **жумла** тушунчасининг ноқулайлик томонлари ҳам бор. Буни биринчи галда унинг ҳажми ноаниқлигида кўрамиз. З.Харриснинг таъкидлашига кўра, жумла бир сўздан тортиб 600 бетлик романгача бўлган ҳажмда бўлиши мумкин [Харрис З. 1965:217-218]. Шу боис анъанавий тадқиқот ишларининг кўпчилигида **жумла** термини ҳажмига кўра **гап** термини орқали ифодаланувчи синтактик қурилмадан қарийб фарқланмайди. Улар ўртасидаги фарқ, В.Г. Гакнинг фикрича, гап билан жумла ўртасидаги фарқ асосан, қуйидагиларда кўзга ташланади: **гап** хабарнинг ички структураси билан (субъект, предикат) узвий боғланади, **жумла** эса хабарнинг воқеликка муносабатини акс эттиради ва бунда хабарнинг ростлиги, ёлғонлиги, зарурлиги, эҳтимоллиги ва ҳ.з. каби белгилар ўз ифодасини топади [Гак В.Г. 1973:349].

Назаримизда, бу ўринда ҳам айрим ноаниқликлар мавжуд кўринади, зотан, жумла орқали ифодаланувчи юқорида эслатиб ўтилган модаллик белгилари гап

шаклида ҳам воқеланиши мумкин. Ш.Балли: «Модаллик – бу гапнинг жонидир. ...Демак, жумлага, агар унда модаллик ифодаси бўлмаса, гап мақомини бериб бўлмайди», – деган эди [Балли Ш. 1955:44]. Ана шундай қараш С.Н.Кузнецовда ҳам кузатилади. Унинг фикрига кўра, субстантив ва феъл гуруҳларининг қўшилиши ҳали гап эмас, балки унинг протоструктурасидир. Мазкур структурани модаллик позицияси билан тўлдиргандагина гап шаклланади [Кузнецов С.Н. 1984:203]. Гап воқеликка муносабат билдиради. Фикримизча, юқоридаги В.Г.Гак мулоҳазасида ҳар иккала терминга ҳам айна пайтда тил нуқтаи назаридан эмас, балки мантиқий нуқтаи назардан ёндашилмоқда.

Умуман олганда, **жумла** тушунчасини юқорида эслатиб ўтилган дескриптив тилшуносликдаги маънода қўллаш асослидир. Шундай экан, ундан **гап** тушунчаси маъносида ҳам фойдаланса бўлади. Ю.С.Степановнинг бу ҳақдаги фикри қуйидагича: «Агар ўта аниқлик талаб этилмаса, жумлани нутқда сезиларли паузалар орасидаги, ёзувда эса нуқталар орасидаги синтактик бутунлик тарзида белгилаш мумкин. Аксарият ҳолларда эса жумла гапга тенгдир» [Степанов Ю.С. 1983:8]. Албатта, бир сўзли, эллиптик (ноэллиптик эмас) ҳамда бошқа кўринишлардаги узук-юлук қурилмаларга нисбатан **жумла** термини кўпроқ мос келади. Бироқ нутқ материали таҳлилида уларнинг қайси бирини қўллаш масаласи, назаримизда, муҳим аҳамиятга эга эмас.

Юқорида баён этилган мулоҳазалар масаланинг бир томонини ташкил этади. Унинг иккинчи томони эса одатдаги синтактик таҳлил муаммоси билан боғлиқдир. Маълумки, Аристотель яшаган даврлардан бери гап синтактик режага кўра **субъект**, **предикат** терминлари доирасида таҳлил қилиниб келинмоқда. Ваҳоланки, мазкур терминлар грамматик тушунчаларни ифода эта олмайди. Улар мантиқий мақсадларни кўзда тутувчи тушунчалардир [Турниёзов Н., Хайруллаев Х. 2006:36]. И.Ф.Вардуль бу ҳақда мулоҳаза юритганида қуйидагиларни

таъкидлайди: «Маълумки, мазкур назария (гап бўлаклари ҳақидаги назария – Х.Х.) жиддий нуқсонларга эга. Уларни биринчи галда кўпгина тушунчаларнинг ноаниқлиги ва бир-бирига зидлигида кўрамиз» [Вардуль И.Ф. 1977:189]. Бу эса ўз навбатида, гапнинг анъанавий синтактик таҳлили тамойиллари изоҳталаб эканлигидан далолат беради.

Айни пайтда шуни ҳам айтиш лозимки, кейинги пайтларда гапга тил бирлиги мақомини бериш мақсадида «структур схема» тушунчасини тадқиқотлар кун тартибига киритиш масаласи ҳам оммалашиб бормокда.

Рус тилшунослигида «структур схема» тушунчаси дастлаб В.В.Виноградов томонидан истеъмолга киритилган эди. Бунда В.В.Виноградов ҳар қандай гапнинг ҳам асосида муайян грамматик шаклланиш намунаси (структур схемаси, предикатив асоси) ётишини назарда тутган эди. Масала тавсифига бу тарзда ёндашиш, албатта, гапни бир пайтнинг ўзида нутқ ва тил бирлиги сифатида эътироф этишга ундайди. Н.Ю.Шведова гапнинг структур схемаси ҳақида мулоҳаза юритганида В.В.Виноградовнинг ана шу фикрига таянади [Синтаксис современного русского языка. 2008:69].

Бундай мулоҳаза чех тилшуноси В.Матезиус томонидан ҳам айтилган эди: «Гапни тўлиғича нутққа тегишли деб бўлмайди. У ўзининг шаклий тузилишига кўра тилнинг грамматик системаси билан ҳам узвий боғлиқдир» [Матезиус В. 1967:237].

Гапнинг структур схемаси, албатта, биринчи галда минимал модель асосида изоҳланади. Буни икки хил тушуниш мумкин: 1. Предикатив бирлик сифатидаги формал характерли модель. 2. Мазмуний (семантик) жиҳатлар билан боғлиқ номинатив характерли модель [Современный русский язык. 1989:634-636]. Мазкур моделларнинг биринчиси, яъни гап шаклланишининг формал жиҳатлари билан боғлиқ модель изоҳ талаб қилмайди. Бироқ гап схемасини унинг мазмуний салмоғи билан боғловчи номинатив модель анъанавий гапнинг бош

бўлаклари сирасига тўлдирувчини ҳам киритишни талаб қилади [Современный русский язык.1989:636].

Шуни алоҳида эътироф этиш керакки, гапнинг «структур схемаси» тушунчаси нафақат назарий, балки амалий нуқтаи назардан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, тилшунослик фани таракқиётининг ҳозирги даврида компьютер техникаси ҳаётимиз мундарижасидан муносиб ўрин эгаллаб турган пайтда гапнинг схемаси масаласи устувор аҳамиятга эга. Зотан, компьютер техникаси гапнинг схемасига тааллуқли алгоритмларга катта эҳтиёж сезади. Бундан ташқари, систем-структур тилшунослик нуқтаи назаридан ҳам гап моделларини, хусусан, унинг энг кичик қолипни белгилаш масаласи алоҳида аҳамият касб этиши шубҳасиздир. Фикр далилини биргина **V** – туб структура, **N + V** – таянч структура, **N + X + V**, **X + N + V** ва ҳ.к. – ҳосила структураларнинг дериватологияда ёки гапнинг энг кичик қолипни акс эттирувчи **WPm** формуласининг систем-структур йўналишдаги тадқиқотларда катта нуфузга эга эканлигида кўришимиз мумкин.

Равшанки, гапнинг схемаси ва умуман, тилшуносликда қўлланиладиган схемаларда символлар лотин алифбосидаги ҳарфлар билан белгиланади. Бошқача айтганда, жаҳон тилшунослигида схемаларнинг лотин алифбосидаги символлар воситасида ифодаланишидан асосий мақсад мазкур схемалардан умумий тилшунослик доирасида бир хилда фойдаланиш зарурати билан боғланади. Масалан, **Adj** формуласининг сифатга, **Adv** формуласининг равишга ёки **c** ва **d** символларининг ёрдамчи (детерминатив) воситаларга тааллуқли эканлиги барча тилларда бир хил аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, схемаларнинг баъзилари (масалан, **Adj**, **Adv**, **c**, **d** ва ҳ.к) тил бирликларини, айримлари эса нутқ бирликларини (масалан, **N XV**, **SVO**, **SOV** ва ҳ.к) тақозо этади. Бу, албатта, схема орқали акс эттирилаётган бирликнинг лингвистик мақоми билан узвий боғланади.

Юқоридагилар билан бир қаторда яна шу нарса характерлики, нутқ бирликларининг формуласини тақозо этувчи схемаларнинг мавжудлиги ва қўлланилиши инсон омили билан узвий боғлиқдир. Мазкур схемалар муайян тилда сўзлашувчи кишининг кўп йиллик сўзлашув тажрибаси ва нутқий кўникмаси маҳсули сифатида унинг онгида яшайди. Тил системасида эса бу тарздаги схемалар мавжуд эмас. Демак, схемалар (албатта, бу ўринда гап схемаси назарда тутилмоқда) инсон омили орқали тилга кўчирилади. Инсон омили эса ўз навбатида, прагматик восита саналади, унинг тил системаси ичида ўрни йўқ. Масала тавсифига когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашилса, мазкур воқелик изоҳ талаб қилмайди. Ана шуларни эътиборга оладиган бўлсак, назаримизда, гапнинг схемасини тил бирлиги сифатида тушуниш гоёси шубҳа остида қолади.

Умуман олганда, машҳур тилшунос олимлар Ф.де Соссюр, А.А.Шахматов, Ф.Ф.Фортунатов, Л.Блумфилд, Л.Теньер, В.В.Виноградов, Э.Бенвенист, А.И.Смирницкийлар гапнинг нутқ бирлиги эканлигини мукамал изоҳлаб берганликларига қарамай, уни гоҳ тил ва нутқ бирлиги деб аташ, гоҳ унга соф тил бирлиги мақомини бериш масала моҳиятини чигаллаштиради, холос. Шу боис гапнинг структур схемасини ҳам, назаримизда, нутқ жараёни билан, унинг шаклланиши билан боғлаб ўрганиш мақсадга мувофиқроқ бўларди.

Бу ўринда яна шуни ҳам алоҳида таъкидламоқ керакки, тилшунослик фанининг ҳозирги тараққиёти даврида, агар таъбир жоиз бўлса, Соссюр башорат қилган «Тил ва нутқ» дихотомиясининг ҳар икки қирраси ҳам ўз мақомига тўлиқ эга бўлди дейиш мумкин. Нутқ лингвистикасининг илмий асосланганлиги эса кўпгина масалалар талқинига фақат

тил ҳодисаси нуқтаи назаридан ёндашишга монелик қилиши табиийдир.

Дарҳақиқат, гапнинг нутқ бирлиги эканлиги бугунги кунда синтактик қурилмалар таҳлилига бошқача ёндашишни тақозо этмоқда. Иккинчи томондан эса нутқ лингвистикаси тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида эндигина оёққа турмоқда [Савченко А.Н. 1986:62-73]. Шу боис унинг таҳлил усуллари ҳам ҳали ишлаб чиқилгани йўқ. Одатдаги синтактик таҳлил усули, албатта, нутқ материали учун яроқсиздир. Демак, ҳозирги тилшуносликда нутқ бирликлари таҳлили усуллари илмий асослаш кечиктириб бўлмайдиган ўта долзарб масалалардандир. Фикримиз далилини Ю.В.Ванниковнинг куйидаги сўзларида кузатиш мумкин: «Понятие предложения как предмета лингвистического исследования может быть сформулировано лишь после решения вопроса о принципах лингвистической организации речевого материала, о соотношении различных аспектов его организации» [Ванников Ю.Н. 1979:12].

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, нутқ бирликлари ва уларни белгилаш масаласи тилшунослигимизда тадқиқотлар кун тартибига ҳали ҳам том маънода қўйилгани йўқ, мавжуд баъзи ишларда эса масала тавсифи чегараси гапдан нари ўта олмаяпти. Тўғри, гап нутқ бирлиги сифатида алоҳида сатҳни ташкил этади. Бироқ нутқнинг гапдан катта бирликлари ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири нутқнинг лингвистик табиати нуқтаи назаридан изоҳланмоғи лозим деб ўйлаймиз. Бу борада ҳам «Тил ва нутқ» дихотомияси қонуниятларига изчил амал қилиш, назаримизда, кутилаётган натижанинг аниқ ва тўғри бўлишига эришишда мустақкам таянч вазифасини ўташи шубҳасиздир.

Адабиётлар:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.—М.: Изд. иност. литературы, 1955, - С.416.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика.—М.: Прогресс, 1974, - С.447.

3. Ванников Ю.Н. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – М.: Русский язык, 1979, - С. 295.
4. Вардуть И.Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и супрасинтаксис). –М.: Наука, 1977, - С. 351.
5. Гак В.Г. Высказывание и ситуация// Проблемы структурной лингвистики -1972. –М., 1973.-С.353-355.
6. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. –М.: Высшая школа, 1981, - С. 208.
7. Кодухов В.И. Общее языкознание.–М.: Высшая школа, 1974, - С.303.
8. Кочергина В.А. Введение в языковедение. Основы фонетики-фонологии. Грамматика. –М.: Изд. МГУ, 1979, - С. 208.
9. Кузнецов С.Н. Теоретическая грамматика датского языка. Синтаксис. –М.: Наука, 1984, - С. 224.
10. Матезиус В. О системном грамматическом анализе// Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.- С. 559.
11. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 228 б.
12. Савченко А.Н. Лингвистика речи // Вопросы языкознания, 1986, №3.-С.62-73.
13. Синтаксис современного русского языка. –Санкт-Петербург, 2008, - С. 345.
14. Современный русский язык. –М.: Высшая школа, 1989, - С. 800.
15. Степанов Ю.С. В мире семиотики // Семиотика. –М., 1983.
16. Турниёзов Н., Хайруллаев Х. Нутқ лингвистикаси ва у билан боғлиқ баъзи масалаларга доир // Қиёсий тилшунослик: анъаналар ва истиқбол. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. –Самарқанд, 2006, 35-36 б.
17. Харрис З. Метод в структуральной лингвистике. В кн.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. –М., 1965. -С. 217-218.

Хайруллаев Х. К вопросу о минимальной единице речи (предложение и высказывание). В данной статье особое внимание уделяется классификации лингвистических единиц. В представленной классификации в качестве минимальной единицы речи рассматривается предложение. Научная разработка обосновывается дихотомией «язык и речь», которая основывается на парадигматических и синтагматических условиях речевого акта. Источником является обзор научной литературы.

Xayrullayev X. On the question of the minimum unit of speech (sentence and utterance). This article is devoted to classification of linguistic units. The sentence is considered as a minimum unit of speech in the presented classification. Scientific research is substantiated by the dichotomy "Language and Speech", which is based on the paradigmatic and syntagmatic conditions of the speech act. The source is scientific literature.